

Gids langs de geschiedenis van joods Zwolle

Jaap Hagedoorn

Marco Groen

© Stichting Judaica Zwolle

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, hetzij mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90-800952-2-2

Uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, postbus 194, 8000 AD Zwolle

De Stichting Judaica Zwolle heeft als doelstelling de verspreiding van kennis omtrent de joodse godsdienst, geschiedenis, taal en cultuur. Zij doet dit door middel van het organiseren van cursussen en studiedagen, de inrichting van tentoonstellingen, de uitgave van boeken en een driemaandelijks bulletin, de inrichting van een bibliotheek e.d. Haar activiteiten vinden zo veel mogelijk plaats in de synagoge van Zwolle.

Deze uitgave kon mede worden uitgegeven door financiële ondersteuning door de gemeente Zwolle, het Prins Bernhard Cultuurfonds Overijssel, de Stichting tot Algemeen Nut Zwolle en de Stichting Het Hervormd Weeshuis Zwolle.

Teksten: Jaap Hagedoorn en Marco Groen

Foto's: Jaap Hagedoorn, tenzij anders vermeld.

Kaart: © Bert Stamkot / Cartografisch Bureau MAP, Amsterdam

Inhoudsopgave

Inleiding	7
De joodse gemeenschap van Zwolle	9
Plattegrond	20
Eerste synagoge, Bitterstraat 57	23
Tweede synagoge, Broerenkerkplein 13-15	25
Derde synagoge, S.J. Hirschstraat 8	27
Begraafplaats Jodendijkje, Willemsvaart	33
Begraafplaats Berkum, Kuyershuislaan	35
Opperrabbijn H.J. Hertzveld, Walstraat 24	37
Opperrabbijn J. Fränkel, Bitterstraat	41
Opperrabbijn S.J. Hirsch, Bloemendalstraat 3	43
Isaac van Deen, Kamperstraat 18	47
Jozef Izak Kisch, Nieuwe Markt 9	49
Louis Cohen, oprichter SDAP, Venestraat	51
Barend Luteraan, socialist, Mussenhage 23	55
Eli Heimans, onderwijzer, Thorbeckegracht 73	57
Hotel Wijnberg, Veemarkt 23	61
Slagerij Marcus, Diezerstraat 22/Oude Vismarkt 13	63
Joodse lagere school en ziekenhuis, Voorstraat 41	67
Joods Lyceum, Thorbeckegracht 11	69
Gymnasium Ceeleman, Veerallee 30	71
Plaats voor veertien, P.C. Hooftstraat 18	73
Straatnamen in Zwolle	75
Literatuur	76

Inleiding

De jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoestte en verminkte de joodse gemeenschap in Nederland. Hoe klein die gemeenschap voordien ook was, men zou toch kunnen spreken van een eigen joodse zuil in vooroorlogs Nederland, met eigen verenigingen en instellingen, met eigen codes en zeden en gewoonten. Met name in de kleinere dorpen en steden was er daarentegen juist weer sprake van een zekere integratie, aangezien men daar geen eigen verenigingen (uitgezonderd de religieuze) in stand zou kunnen houden. Aan het eens zo bloeiende joodse leven kwam na 10 mei 1940 vrij abrupt een einde door het groeiende isolement waarin de joodse Nederlanders door de maatregelen van de bezetters werden gedrongen; een isolement dat zou uitmonden in de vernedering, uitputting en moord in de concentratie- en vernietigingskampen.

Waar nu geen of nog maar weinig mensen zijn, resteren nog wel gebouwen of plekken die in de joodse geschiedenis van de verschillende Nederlandse gemeenten een bijzondere plaats innemen. Soms zijn dat de voor de hand liggende plaatsen, als een synagoge of een begraafplaats. Soms is de 'joodse' geschiedenis van een plek of gebouw niet meer bekend. Ook in Zwolle is dat het geval. Aan de hand van die plekken en gebouwen laat zich echter prima de geschiedenis van de joodse gemeenschap vertellen.

In dit boekje, naar een idee van Ingrid Petiet, zijn zonder naar volledigheid te streven negentien plekken en gebouwen en negen vernoemde straten opgenomen die gezamenlijk de geschiedenis van joods Zwolle beschrijven. Waar de mensen er niet meer zijn, moeten plekken en gebouwen hun plaats innemen. Stenen, ramen, hout en aarde kunnen echter nooit vreugde en verdriet, meningsverschillen en vriendschappen, kortom een gevoel overbrengen op de lezer en aanschouwer. Ze geven wel aan, welke positie de joden in Zwolle innamen: zij waren een deel van de Zwolse gemeenschap.

Zwolle, najaar 1999

Jaap Hagedoorn

Marco Groen

De joodse gemeenschap van Zwolle

Inleiding

De joodse gemeenschap van Zwolle kent een ononderbroken geschiedenis vanaf 1721. Maar al eerder in de geschiedenis van Zwolle is de aanwezigheid van een joodse gemeenschap aanwijsbaar. Volgens een telvers op het jaar 1349 van de hand van de latere burgemeester Albert Snavel werden de joden in Zwolle in augustus van dat jaar 'ter ere van God' verbrand. Ook uit andere bronnen weten we van de aanwezigheid van joden in Zwolle en van een ingrijpende gebeurtenis in 1349. Het waren de jaren waarin de pest door Europa woedde en bij de nadering daarvan werden de joden - die minder vaak het slachtoffer werden van de Zwarte Dood - aangewezen als de veroorzakers, waarna ze massaal verbanen of vermoord werden. Ook toen werden joden als groep buiten de samenleving geplaatst. Ze mochten zich alleen met toestemming van territoriale machthebbers vestigen in steden of aan vorstenhoven en waren uitgesloten van het uitoefenen van de meeste ambachten. Zij waren afhankelijk van de luimen van de machthebbers en waren gedwongen een bestaan te zoeken in de (geld)handel. Deze stigmatisering was in de late Middeleeuwen ingezet vanuit de kerk, die streefde naar kerstening van heel Europa, Klein-Azië en het Midden-Oosten. Daarvoor moest alles wijken wat niet christelijk was.

Het zou tot 1721 duren voordat er weer een joodse gemeenschap in Zwolle zou ontstaan. In de voorgaande eeuwen was er echter bij tijd en wijle wel sprake van aanwezigheid van joden in en om de stad, aangezien de Staten van Overijssel in het midden van de 17de eeuw de joden de toegang tot Overijssel ontzegden. Ook de burgemeesters, schepenen en raad van Zwolle verboden de joden in 1657 in de stad te wonen en er winkels te hebben. Naast het bovengenoemde religieuze motief, was er vaak ook een economische drijfveer om joden te weren. Zij zouden bij vestiging profiteren van de voorzieningen voor de eigen burgers en op die manier de welvaart van de stad ondermijnen. Overigens was Zwolle in die handelwijze niet uniek, want ook andere steden weerden joden met dezelfde argumentatie tot in 1796 de burgerlijke gelijkstelling van de joden een dergelijke politiek onmogelijk maakte.

Vestiging

Het jaar 1721 kan gezien worden als het jaar waarin de later zo bloeiende joodse gemeente van Zwolle ontstond. In het jaar ervoor was een handelmaatschappij opgericht, die in belangrijke mate gefinancierd werd door Amsterdamse

1722
 den 22 juni Hebben (wij) groenwouders
 van het st. nigelas af haren
 gilde tot eenen Nieuwen gilde de Broeders
 an gevormen op het Ruytvoen
 Ruytvoen Buerynseel jimen
 1722
 abraham als gild van heft
 betaelt Regent Wijennen Reun
 dien gilde een summa Reun
 31 gul 12 st met een fiennen
 der een heft tot hangstelt
 ten vriede Hieyten en yanna
 van Genden een ald yvion bippel
 1722 22 juni
 Cu gild hieyten
 1722
 met de hien
 met ontfangen
 an gild 17 gul
 dat wat noch heft
 een pond 16 gul den 22 juni
 1722
 Hend: Slichten Jannet v: Lerten
 1722

Simen Abraems treedt op 22 juni 1722 toe tot het Zwolse koopmansgilde. Hij tekent in het Hebreeuws (Gemeentearchief Zwolle)

joden. De joden die zich in Zwolle vestigden, kochten vrijwel allen het zogenoemde kleine burgerrecht ('groot' burgerrecht was aan hervormden voorbehouden en gaf ook politieke rechten), dat weer de opstap was om lid te kunnen worden van het koopmansgilde. Daardoor konden de joden voorzien in hun levensonderhoud en voegden zij welvaart toe aan de stad Zwolle. Voor de stad een aantrekkelijk perspectief en dus een reden om redelijk tolerant te zijn ten opzichte van de joodse inwoners.

De joodse gemeente groeide voorspoedig, want in 1748 woonden er al 159 joden in Zwolle en in 1779 waren dat er 240. Door deze groei was het mogelijk en noodzakelijk om enkele eigen voorzieningen te creëren voor de joodse gemeente. Zo werd in 1722 van de Zwolse overheid toestemming verkregen om

een eigen begraafplaats in te richten op de buiten de stad gelegen Luurderschans. Tot in de 20ste eeuw zouden hier begravingen plaatsvinden, hoewel reeds in de jaren 80 van de 19de eeuw een grotere begraafplaats in Berkum werd gesticht. Al in 1746 is er sprake van een synagoge in de Oude Munt aan de Bitterstraat. Toen het huurcontract voor deze ruimte afliep, kreeg de joodse gemeente de beschikking over de Librije bij het voormalige Broerenklooster. Van 1758 tot 1899 zou dit gebouw als synagoge dienst doen. Al eerder had de joodse gemeente een godsdienstleraar en een voorzanger in dienst. In 1772 werd de eerste opperrabbijn, David Jacobs Stibbe (1717-1806) aangesteld.

De joodse gemeente in Zwolle groeide weliswaar, maar de joden bleven - net als overigens katholieken en andere niet-gereformeerde (thans hervormde) protestanten - tweederangs burgers. Dit betekende voor de joden dat zij geen toegang hadden tot de meeste gilden, met als gevolg een eenzijdige beroepsstructuur. Nog rond het midden van de 19de eeuw was ca. 50% van de joodse beroepsbevolking in Zwolle als koopman of -vrouw werkzaam.

Hoewel er in de loop van de 18de eeuw enkele anti-joodse geluiden te beluisteren waren, heerste er in Zwolle een tamelijk tolerant klimaat ten opzichte van de joden. Bij de inwijding van de nieuwe synagoge in de Librije gaf bijvoorbeeld de magistraat acte de présence. En klachten over de aanwezigheid van de joden werden door het stadsbestuur genegeerd. Overigens zorgde de joodse gemeente zelf ook voor het beperken van klachten en negatieve geluiden door arme doortrekkende joden zo spoedig mogelijk, voorzien van enig geld of mondvoorraad, verder te laten trekken.

David Jacobs Stibbe
(1717-1806), de eerste
opperrabbijn van Zwolle
(Stedelijk Museum Zwolle)

Mozes Joël Nias, opperrabbijn van Zwolle 1802-1807

Vrijheid en gelijkheid, 1796-1940

Na de komst van de Franse troepen in 1795 werd in de Nationale Vergadering al snel de kwestie van de burgerrechten geagendeerd. Gelijkheid was immers een van de drie waarden die door de Franse revolutionairen werden gepropageerd. De vraag die men zich echter in de Nationale Vergadering stelde, was of joden wel Nederlandse burgers konden zijn. Zij behoorden niet tot het Nederlandse volk, maar waren van de joodse 'natie', zo redeneerden sommige leden: met een eigen taal, religie en cultuur. Ondanks deze overwegingen besloot men op 2 september 1796 de joden het burgerrecht toe te kennen.

Na het vertrek van de Fransen werd Zwolle in 1814 aangewezen als hoofdplaats van het ressort Overijssel en Drenthe en daarmee de vestigingsplaats van de opperrabbin, op dat moment Hartog Josua Hertzveld (1781-1846). Hij voerde wijzigingen door in de synagogediensten onder invloed van de in het begin van de 19de eeuw veld winnende gedachte dat de joden zich moesten aanpassen aan hun omgeving. Nederlandse joden moesten joodse Nederlanders worden. Dit betekende dat men streefde naar het verdwijnen van allerlei exotische elementen in cultuur, taal en religie om meer aansluiting te vinden bij de niet-joodse omgeving. Het jiddisj diende als voertaal vervangen te worden door het Nederlands, Hebreeuws werd als het Latijn een kerktaal en het joodse onderwijs werd vernederlandst. Deze liberale richting werd ook wel aangeduid met 'Reform': een aanpassing van met name de vormen. Voor de orthodoxe joden was dit een regelrechte aanval op de joodse traditie.

Na Hertzveld's dood ontbrandde ook in Overijssel de strijd tussen het meer liberale (in de lijn van Hertzveld denkende) en het meer orthodoxe deel van de joden in Overijssel. Dit leidde aanvankelijk tot een moeizame overwinning van de liberalen door de tumultueus verlopen benoeming van opperrabbin Jacob Fränkel (1814-1882) uit Pommeren. De commotie verhinderde Fränkel tot 1853 zijn benoeming te aanvaarden en leidde tot de afscheiding van verschillende joodse gemeentes in Overijssel. Om dezelfde reden scheidde Drenthe zich af van het ressort Overijssel en kreeg een eigen opperrabbin.

De joodse gemeente van Zwolle groeide gestaag tot zo'n 700 leden rond 1900; een groei die overigens achterbleef bij de ontwikkeling van de totale Zwolse bevolking. De joden woonden overal in de stad, maar rond de oude synagoge in de Librije was er een meer dan evenredige vestiging. Dit was de arme buurt van de stad en het joodse proletariaat was groot. In 1906 waren 138 van de 728 leden van de joodse gemeente (bijna 20%) aangewezen op steun. Ook in de beroepen ziet men een concentratie. De eenzijdige beroepsstructuur van de 18de eeuw had haar doorwerking in de 19de eeuw, zodat er een oververtegenwoordiging van kooplieden en slaggers te vinden was onder het joodse volksdeel.

De gegroeide joodse gemeente paste aan het eind van de 19de eeuw niet meer in de Librije. Daarom werd er een nieuwe synagoge gebouwd aan de Schoutensteeg (thans Samuel Juda Hirschstraat). Het gebouw werd door architect F.C. Koch ontworpen in de zogenoemde eclectische stijl, waarbij elementen van verschillende andere bouwstijlen gecombineerd worden. Enige jaren later, in 1902,

De Librije, van 1758 tot 1899 synagoge (Rijksdienst Monumentenzorg Zeist)

Huwelijk van Hartog Hes (1862-1943) en Mietje Markus (1869-1943) te Zwolle op 20 oktober 1895. Beide families kwamen uit Friesland, maar van moederszijde stamde Mietje Markus uit de Zwolse slagersfamilie De Vries, die in de Diezerstraat een zaak had. De foto is genomen bij de Buitensociëteit (Stichting Judaica Zwolle)

werd de vacature in het opperrabbinaat ontstaan door het overlijden van Jacob Fränkel vervuld door de aanstelling van Samuel Juda Hirsch (1872-1941). Hirsch was een leerling van het Nederlands-Israelietisch Seminarium te Amsterdam, dat geleid werd door de orthodoxe Jozef Hirsch Dünner. Op de golven van weerstand tegen de in de vroege 19de eeuw ingezette assimilatie was deze Dünner naar Nederland gehaald. Zijn leerlingen zorgden voor een opbloei van het orthodoxe jodendom voor 1940. Hirsch trof in Zwolle een joodse levenssfeer aan die niet paste bij zijn orthodoxie. Hierdoor kwam de soms weifelende Hirsch regelmatig in conflict met de kerkbesturen in zijn ressort. Desondanks werd hij in Zwolle en daarbuiten een geacht en geliefd mens, zowel binnen als buiten de joodse gemeenschap.

Het joodse volksdeel was in de loop van de 19de en vroege 20ste eeuw ook in contact gekomen met stromingen als liberalisme, socialisme en zionisme. Alle drie stromingen waren voor joden aantrekkelijk indien zij streefden naar het oplossen van wat wel was gaan heten: 'het joodse vraagstuk', of wel het probleem van de assimilatie van het joodse volksdeel. Het stellen van deze kwestie gaf aan, dat de joden nog steeds als een 'vreemd' onderdeel van de Nederlandse samenleving werden beschouwd, zij het dat de vroeg 20ste-eeuwse verzuiling daarbij ook een rol speelde. Een algehele assimilatie van het joodse volksdeel werd in de weg gestaan door religieuze en raciale bezwaren. Het liberalisme wilde staat en samenleving vrijmaken van door godsdienst en tradities bepaalde regelgeving, het socialisme was een internationale stroming waarin (raciale of religieuze) herkomst niet, maar de arbeidersstrijd wel telde en het zionisme trachtte in de beste tradities van het nationalisme een oplossing te bewerkstelligen door de stichting van een eigen staat voor het joodse volk.

Ook de joodse gemeente van Zwolle telde vertegenwoordigers van deze drie stromingen binnen haar gelederen. Een zoon van opperrabbijn Hertzveld nam na het midden van de 19de eeuw actief deel aan de liberale politieke beweging in de stad. Aan het eind van de 19de eeuw waren joodse Zwollenaren (waaronder Louis Cohen) aanwezig bij de stichting van de SDAP en telde de gemeenteraad na 1900 socialistische volksvertegenwoordigers van joodse huize, zoals de koopman Izak Os (1870-1943). En in 1912 werd er vanuit Meppel in Zwolle een afdeling van de Nederlandse Zionisten Bond opgericht. Een van de eerste voorlieden daarvan was Izaak Marcus, een lid van de bekende Zwolse slagtersfamilie.

Tijdens de jaren '30 van de 20ste eeuw groeide de spanning in Europa. De machtsovername en de anti-joodse maatregelen in nazi-Duitsland deden de onrust in joodse kring toenemen, vooral toen vanaf 1938 de stroom joodse vluchtelingen sterk groeide en de oorlogsdreiging toenam. Of zoals de jonge joodse Zwollenaar Nico Herschel (1915-1943) het in 1939 in zijn dagboek verwoordde: "Deze weken zijn vreeslijker dan het gevaar zelf, dat men in dien tijd vreest. Juist dat wachten, die spanning (...) maakt de mensen gek." en "Morgen kan het afgelopen zijn. Dat schrikbeeld houdt iedereen bezig. Den Jood in verdubbelde mate. (...). Omringd zijn wij door daemonen, die slechts onzen ondergang willen." Opperrabbijn Hirsch nam in Overijssel het voortouw tot de hulp

Op de foto de hoek van de Praubstraat/Grote Kerkplein/Lombardstraat. Naast elkaar de zaak van de koosjere bakker Spanjar en de antiquair en taxateur D. Stibbe, waarschijnlijk in de jaren '20 van de 20ste eeuw (D. Stibbe, Zwolle)

Het Ter Pelkwijkpark: voor joden verboden in bezettingstijd (Reinking)

aan de vluchtelingen. Ook joods Zwolle nam zijn deel in de hulp aan de evacués. In mei 1938 woonden er al 31 joodse vluchtelingen in de stad. Het Duitse staatsburgerschap zou hen op 25 november 1941 worden afgenomen, zodat zij als statenlozen werden geregistreerd.

1940-1945

Op 10 mei 1940 kwam dan een eind aan de spanning die zich over de jaren had opgebouwd. Nederland werd bezet door Duitse troepen. Uit een telling blijkt dat er na 1 januari 1940 ruim 800 joden in Zwolle woonden. Het zal niet zo zijn geweest, dat de joodse gemeenschap op enig moment werkelijk ca. 800 leden telde. Zo groeide de groep door de aankomst van bijvoorbeeld buitenlandse evacués uit de kustgebieden, die in verband met de oorlogssituatie werden ontruimd. Verder schommelde het aantal natuurlijk door geboorte en sterfte. Ten slotte zou de joodse gemeenschap door deportaties en onderduik slinken, tot er in het voorjaar van 1943 niet langer van een joodse gemeenschap of gemeente sprake was. Voordien was het joodse volksdeel echter in toenemende mate gestigmatiseerd en geïsoleerd. Verschillende anti-joodse maatregelen volgden elkaar op vanaf het najaar van 1940. In willekeurige volgorde: joodse ambtenaren werden geschorst en ontslagen, joodse gemeenteraadsleden werden uit hun functie gezet, joden moesten zich per formulier bij de gemeente melden (tot 1 april 1941 deden 781 personen uit Zwolle dat), joden mochten niet meer in parken en andere openbare gelegenheden komen, zij mochten niet meer naar de veemarkt, zij moesten radio's en fietsen inleveren, op hun persoonsbewijs kwam een 'J' te staan, zij moesten een gele Davidsster dragen, joodse kinderen moesten onderwijs volgen op speciaal daarvoor gestichte joodse scholen, joden mochten geen eigen bedrijf en kapitaal meer bezitten, zij mochten alleen door joodse artsen geholpen worden en er werd zelfs een joods ziekenhuis gevestigd in de Voorstraat. Naast deze officiële vernederingen en afzondering, werden joden soms ook het slachtoffer van anti-joods gedrag van hun medeburgers. Ook in Zwolle werden enkele malen de ruiten van joodse winkeliers beklad met 'Jood' of 'Jude'. De bovengenoemde maatregelen suggereren een snel opeenvolgende reeks met een doozichtig doel. Feitelijk verliep het proces veel sluipender, zodat de maatregelen meer op zich zelf leken te staan en geen onderdeel uitmaakten van een bewust geplande ontwikkeling.

Dreigender werd het gevaar toen de bezetters overgingen tot razzia's, het instellen van werkkampen en het deporteren van joden. Een razzia in Zwolle in oktober 1941 had nauwelijks succes. Door de oud-commissaris van politie Lettinck gewaarschuwd, dook een grote groep joodse mannen onder en slechts vijf van hen werden gearresteerd. Na verloop van tijd werden zij echter vrijgelaten. Medio november waren bijna alle mannen weer teruggekeerd, maar voor enkelen was dit het begin van hun definitieve onderduik.

In augustus 1942 vertrok een eerste groep van enkele tientallen joodse mannen naar een werkkamp in Sintjohannesga bij Heerenveen. Enige tijd later volgde het

vertrek van groepen joden naar Friesland en Dalfsen. Voor sommigen was dit het moment om te gaan onderduiken. Op vrijdag 2 oktober 1942 werd bekend dat de mannen van de werkkampen naar Westerbork zouden worden overgebracht. Een groot aantal van hun gezinnen moest zich die avond melden bij het gymnasium aan de Veerallee om eveneens naar Westerbork te worden vervoerd. Het zou de eerste grote deportatie van Zwolse joden worden. Vanuit Westerbork ging een groot deel vrijwel direct door naar Auschwitz om daar 10 dagen na vertrek uit Zwolle te worden vermoord. In de daarop volgende maanden zouden verschillende groepen volgen.

Op 6 april 1943 werd bekend, dat alle joden - de gemengd gehuwden en zogenoemde half- en kwart-joden waren daarvan uitgezonderd - Overijssel en Gelderland uiterlijk op 10 april moesten hebben verlaten. Op 8 en 9 april werden uiteindelijk nog 79 joodse Zwollenaren gedeporteerd. Nog enkele joden woonden op dat moment in de stad: de gemengd gehuwden, vijf personen waarvan de afstamming niet bekend was, enkele zieken en een vertegenwoordiger van de Joodsche Raad met zijn gezin. Het overgrote deel van de joodse gemeenschap was daarmee vertrokken. Hen wachtte een gruwelijk lot in de concentratie- en vernietigingskampen. De meesten van hen vonden daar de dood; soms meteen na aankomst, soms na maanden afgebeuld, ondervoed en mishandeld te zijn.

Voor de onderduikers was ondersteuning vanuit de niet-joodse bevolking van groot belang, evenals enig kapitaal. De van oorsprong Duitse joden waren daarbij in het nadeel. Bij hun vertrek uit Duitsland hadden zij nauwelijks geld of goed mee mogen nemen en zij waren vaak nog onvoldoende ingeburgerd om een vertrouwde groep niet-joodse kennissen te hebben.

Onderduiken bracht ook gevaren en problemen met zich mee voor degenen die hen in huis namen. Bij ontdekking liepen zij eveneens het risico op deportatie of de dood. Onvoorzichtig gedrag van de onderduikers kon niet getolereerd worden. In Zwolle zijn drie gevallen bekend waarin kinderen te vondeling werden gelegd. Het ging hier steeds om joodse kinderen, zo bleek later. In de hoop dat hun kind het noodlot zou ontlopen of omdat de onderduiksituatie het niet toeliet, zagen de ouders zich genoodzaakt hun kind af te staan.

Na 1945

Op 14 april 1945 werd Zwolle bevrijd. De synagoge was gebruikt voor de opslag van meubelen en later voor de opslag van munitie. Vandaar dat de eerste eredienst op 20 mei 1945 in de Waalse kerk plaatsvond. Ruim 240 joodse Zwollenaren overleefden de oorlog. Van de gevluchte Duitse joden waren dat er 27. Samen met de achtergebleven gemengd gehuwden vormden zij een zowel fysiek als geestelijk geslagen gemeenschap. Na de bevrijding bleek het moeilijk de draad weer op te pakken, aangezien velen alles kwijt waren geraakt en zij hun bezit soms niet meer terug kregen van de Zwollenaren aan wie zij hun goederen ter bewaring hadden toevertrouwd. Daarenboven werden zij met een veelal vijandige houding door hun medeburgers geconfronteerd. In de jaren die volgden

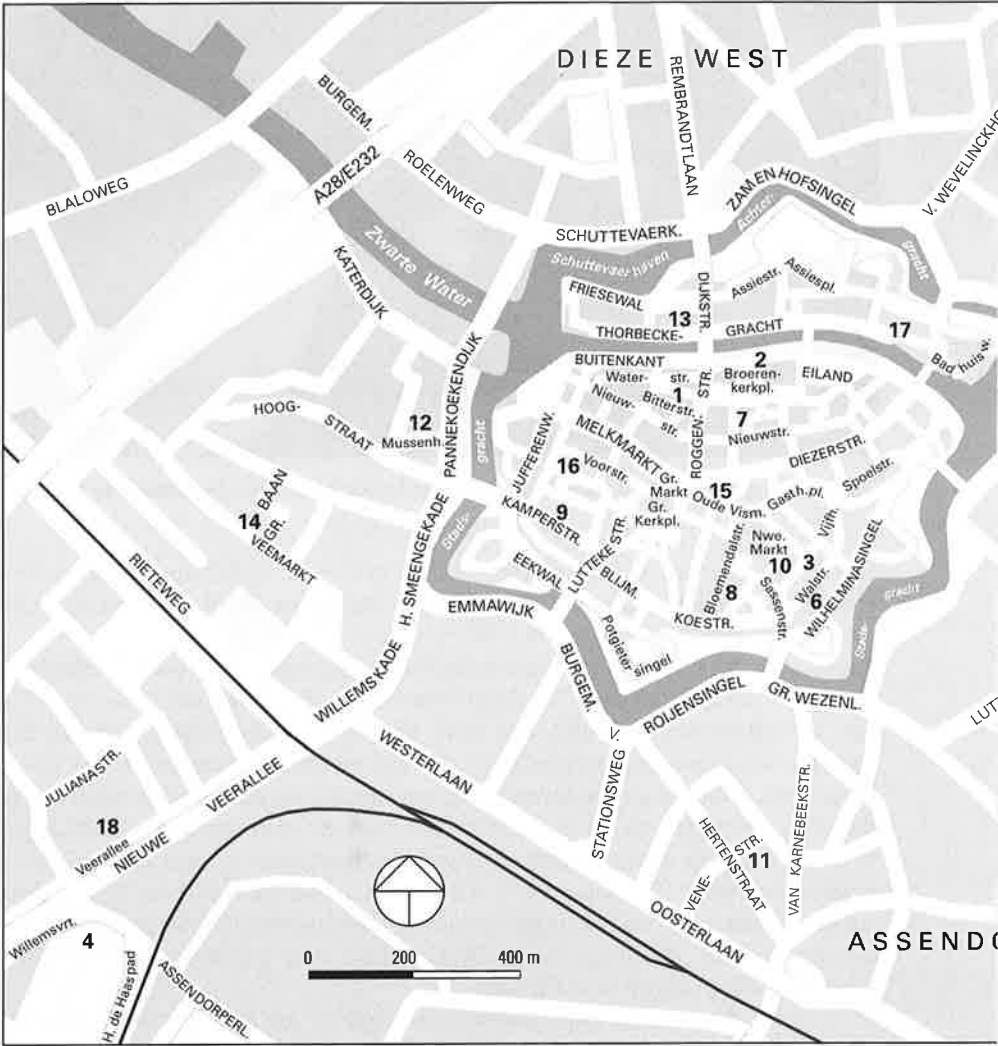
Herinwijding synagoge 20 september 1989 (Nederlands Israelitische Gemeente Zwolle)

zou de omvang van de joodse gemeenschap in Zwolle verder afnemen door vergrijzing, verhuizing naar de Randstad en vertrek naar Israël. In 1951 telde de gemeenschap nog 150 leden, in 1991 nog maar de helft daarvan.

Begin jaren '80 van de 20ste eeuw werd het initiatief genomen voor de restauratie van de Zwolse synagoge. Dankzij steun van overheden en particulieren lukte dat. Op 20 september 1989, iets meer dan 90 jaar na de inwijding van het gebouw, werd de synagoge opnieuw ingewijd met het binnendragen van zeven Torarollen. Ook het joodse leven kreeg een nieuwe impuls door de regelmatige diensten, vieringen en andere activiteiten. Om de continuïteit te waarborgen werd de synagoge overgedragen aan een beheersorganisatie, de Stichting Voortbestaan Synagoge. De synagoge is ook cultureel middelpunt door de vele cursussen, concerten, rondleidingen en andere bijeenkomsten, die georganiseerd worden door de Stichting Judaica Zwolle. Mede door inkomsten uit die activiteiten kan de synagoge voortbestaan.

In de jaren '80 werd de oude joodse begraafplaats aan de Willemsvaart onder rabbinaal toezicht geruimd. De stoffelijke resten werden overgebracht naar de nieuwe begraafplaats in de Kuyterhuyslaan. De stedelijke overheid belooft voor het onderhoud zorg te dragen. In 1999 werd het metaheir- of lijkhuysje met de ingangspartij van de begraafplaats grondig gerestaureerd. In dat zelfde jaar werd het 100-jarig bestaan van de synagoge op luisterrijke wijze gevierd in aanwezigheid van leden en vrienden van de joodse gemeente en van vele hoogwaardigheidsbekleders.

Plattegrond

De nummers verwijzen naar de beschrijvingen die hierna volgen.

Bitterstraat in de jaren '70 van de 20ste eeuw. Op de plek van het pand waarvoor de geparkeerde auto staat, stond in de 18de eeuw de Oude Munt (Gemeentearchief Zwolle)

Eerste synagoge: de Oude Munt Bitterstraat 57

Op de plek van het huidige Kardinaal Van Rossumhuis stond in ieder geval sinds 1510 het Zwolse munthuis. Zwolle had in die tijd het recht eigen munten te slaan. Nadat de muntmeester in de 17de eeuw zijn bedrijf naar een andere plek in de stad verplaatste, stond het gebouw bekend als De Oude Munt. Het lag aan één van de Zwolse binnenwateren, de Kleine Aa, en bestond naast het hoofdgebouw uit een klein huisje aan de straat, een afgeschoten binnenhof, een stal en vijf huisjes bij de poort. De laatste zijn ongetwijfeld gebruikt door de gezellen van de muntmeester.

Joodse erediensten vinden plaats in daarvoor aangewezen ruimtes. Aanvankelijk zal de kleine joodse gemeente nog thuis in een kamer van een van de rijkere leden bijeen gekomen zijn. Toen de joodse gemeente in de loop van de 18de eeuw groeide tot zo'n 240 mensen, had men uiteraard een grotere ruimte nodig en zocht men naar een geschikt gebouw dat als synagoge dienst kon doen. Op 11 april 1747 kreeg de joodse gemeente toestemming van de magistraat van de stad Zwolle om openbare godsdienstoefening te houden in de Oude Munt. Dit gebouw was eigendom van luitenant G.A.J. Markloff te Harderwijk en werd al vanaf 1746 gehuurd voor de tijd van twaalf jaar.

In het hoofdgebouw zullen ongetwijfeld de diensten hebben plaatsgevonden nadat het gebouw daarvoor geschikt gemaakt zal zijn. In het complex woonde ook de koster, die in 1747 zeer tegen de zin van de bestuur enkele soldaten bij zich in huis liet wonen. Naast de koster, die ook schoolmeester was, had de groeiende gemeente in ieder geval al in 1745 een rabbijn en een voorzanger (degene die de synagogedienst leidt) in dienst.

Het contract over het gebruik van de Oude Munt liep tot 30 april 1758. Met Markloff kon geen overeenstemming bereikt worden over koop van het gebouw of verlenging van het contract op dezelfde voorwaarden. Daarom wendde het bestuur van de joodse gemeente zich tot de magistraat met de vraag om bouwgrond beschikbaar te stellen, zodat een nieuwe synagoge gebouwd kon worden. In plaats daarvan kreeg de joodse gemeente de Librije bij de Broerenkerk in bruikleen.

Zie kaart nr. 1

De Librije in 1999

Tweede synagoge: de Librije

Broerenkerkplein 13-15

In 1757 gingen de voormannen van de jonge joodse gemeente van Zwolle op zoek naar een plek waar zij een synagoge konden bouwen. Zij wendden zich tot de magistraat met het verzoek gratis bouwgrond beschikbaar te stellen. Dit verzoek resulteerde erin, dat schepenen en raad van de stad in juni 1757 de Librije om niet aan de joodse gemeente in bruikleen gaven. Ook werd de joodse gemeente vrijgesteld van het betalen van belasting. De Librije was eind 15de eeuw gebouwd als onderdeel van het Broerenklooster. Tijdens de Reformatie werden in 1580 de katholieke geestelijken uit de stad verbannen en sindsdien kende het gebouw een wisselend gebruik.

De Librije werd verbouwd tot synagoge. In het oostelijk deel van het gebouw was de woning van de koster. De verbouwing werd gefinancierd uit giften van de eigen gemeenteleden en van joodse gemeenten elders in den lande. Op 6 september 1758 had de plechtige inwijding van de nieuwe synagoge plaats in aanwezigheid van enkele Zwolse burgemeesters. De Torarollen werden overgebracht van de oude naar de nieuwe synagoge. Boven de ingang stond de spreuk uit Jesaja, die later ook op de derde synagoge werd geplaatst: 'Want mijn huis zal een bedehuis zijn voor alle volkeren'. Later (19de eeuw) zou een citaat uit Psalmen de ingang tooien: 'Doe mij de poorten der gerechtigheid open, ik zal den Heer loven'.

Het gebouw lag verre van ideaal: dicht bij het Broerenkerkhof (zodat de ingang waarschijnlijk aan de zijde van de Waterstraat lag) en bij de stadsgracht, die bij hoog water in de Zuiderzee nog wel eens de stad instroomde. In 1860 werd het gebouw grondig opgeknapt. Toen is waarschijnlijk de ingang naar de westzijde verplaatst, die van een nieuwe gevel met klassieke elementen als zuilen en een timpaan werd voorzien. Ook kreeg het gebouw bij die gelegenheid gasverlichting.

Aan het eind van de 19de eeuw werd het gebouw bouwvallig. Ook was het vaak onbereikbaar als gevolg van overstromingen. Gevoegd bij de sterk gegroeide gemeente, deed dit het bestuur van de joodse gemeente besluiten tot nieuwbouw. Men meende eigenaar te zijn van de Librije en had de opbrengsten uit de verkoop van het gebouw in mindering gebracht op de kosten van de nieuwbouw. Toen ontdekt werd, dat de Librije slechts in bruikleen gegeven was, kreeg de joodse gemeente een bedrag van f. 1750,- van de overheid wegens het goede onderhoud. De Librije werd aan het begin van de 20ste eeuw gerestaureerd en na gebruik door de landmacht en als centrum voor moderne kunst is er thans een restaurant in gevestigd. In de synagoge in de Samuel Hirschstraat is nog een Torakast bewaard, die blijkens tekeningen voorheen in de Librije stond.

De synagoge aan de Samuel Hirschstraat

Derde synagoge

Samuel Hirschstraat 8

De synagoge in de Librije werd aan het eind van de 19de eeuw te klein voor de joodse gemeente die inmiddels ruim 600 leden telde. Bovendien was het gebouw bij de Broerenkerk oud en bij hoog water in de nabijgelegen stadsgracht stroomde de kelder onder water en haalden de bezoekers van het gebouw natte voeten. De joodse gemeente kocht in 1892 vijf panden in de zogenoemde Schoutensteeg aan. De Zwolse architect F.C. Koch ontwierp het gebouw en diende in 1897 bij de gemeente Zwolle een plan in voor de bouw van de nieuwe synagoge met kostershuis op de plek van de vijf huisjes. De voorgevel was ontworpen door de van oorsprong Zwolse architect J. Gosschalk. De gemeente verleende op 17 november 1897 vergunning voor de bouw door aannemer L. Meyer jr.

Het gebouw is ontworpen in de zogenoemde eclectische stijl. Dat betekent dat men elementen van verschillende bouwstijlen samenvoegt tot een zo aangenaam mogelijk geheel. De bekendste voorvechter van deze stijl was de beroemde P.J.H. Cuypers, met wie Koch juist in deze jaren in Zwolle samenwerkte. Zo vertoont de met witte banden doorsneden roodbakstenen voorgevel van het gebouw kenmerken van de (neo-) renaissance. Het grote roosvenster is een typisch element uit de gotiek, terwijl de afgeknotte overige vensters sterk doen denken aan de Romaanse stijl. De pilaren die het vrouwenbalkon dragen zijn nu juist weer typische elementen uit de (neo-)classicistische bouwstijl. Een typisch joodse component wordt gevormd door twee lange, afgeronde elementen, die bekroond worden door een derde ronde vorm. Dit stijlelement herinnert aan de twee stenen tafelen met de tien geboden, of de tien woorden zoals ze in het jodendom heten, waarboven een kroon is geplaatst, zoals deze zijn afgebeeld op de bovenlijst van de heilige arke.

Het gebouw bestaat uit een grote rechthoekige zaal voor de diensten, enige portalen, een bijgebouw met daarin een woning en een bij- of wintersjoel. Sjoel is in joodse kring het gangbare woord voor synagoge en is afkomstig uit het jiddisj: sjoel = Schule = school. Dit duidt op een ander doel van het synagogebezoek: het leren uit de Tora. Het gebouw staat voor het grootste deel iets van de straat af, zodat een voorhof ontstaat die door een hek van de straat wordt gescheiden. Naast de ingang is boven een raampartij de tekst uit Jesaja 56 vs 7 aangebracht: 'Want mijn huis zal een bedehuis zijn voor alle volkeren'.

In de grote zaal staat recht tegenover de ingang aan de oostzijde van het gebouw op een verhoging de aron hakodesj of heilige arke, waarin de Torarollen staan opgesteld. Links van de heilige arke bevindt zich de stoel voor de (opper) rabbijn. In het midden staat de bima (verhoging), waar tijdens de dienst de voorzanger staat en uit de Tora wordt gelezen. Een ander kenmerkend element is het

Herdenkingssteen uit 1949 in 1985 herplaatst terzijde van de synagoge

vrouwenbalkon. In orthodox-joods Nederland is het gebruik, dat de mannen en de vrouwen tijdens de eredienst gescheiden zitten. Dit heeft te maken met de verschillende positie van de man en vrouw in het jodendom. De man treedt naar buiten en gaat naar de synagoge om samen met minstens negen andere joodse mannen zijn religieuze verplichting na te komen van het lezen en bestuderen van de Tora en het zeggen van gebeden. De positie van de vrouw in het orthodoxe jodendom is meer naar binnen gericht, binnen het huis en het gezin. Zo zorgt zij voor een koosjere huishouding (een huishouding die voldoet aan de voorschriften in de Tora) en leert de kinderen de beginselen van het jodendom. Deze scheiding wordt vormgegeven door een aparte plaats in de synagoge, afgescheiden van het publiek toegankelijke gedeelte. De zaal bevatte zo'n 400 plaatsen voor de mannen en ca. 150 voor vrouwen.

Op vrijdag 21 juli 1899 werd de nieuwe synagoge ingewijd in aanwezigheid van vele hoogwaardigheidsbekleders uit joodse en niet-joodse kring. Nadat de binnengedragen Torarollen zeven maal rond de bima waren gedragen, werden zij onder koorgezang in de arke geplaatst. Hierna sprak de waarnemend opperrabbijn T. Lewenstein een rede uit en bij de geopende arke werd het gebed voor de overheid gezegd. Op zaterdag volgde de aanbidding van een huldeblijk aan de bestuurders van de joodse gemeente. Met een kinderfeest op de zaterdagavond en een feest met bal na op zondagavond voor de volwassenen werden de festiviteiten rond de inwijding afgesloten. Enkele jaren later, in 1902, waren er weer feestelijkheden in de synagoge ter gelegenheid van de installatie van S.J.S. Hirsch tot opperrabbijn van Overijssel.

In de loop der jaren werden er enige toevoegingen aan het gebouw gedaan. Allereerst werd in 1912 het hekwerk op het vrouwenbalkon verhoogd volgens de wensen van opperrabbijn Hirsch. In 1920 werd elektrisch licht aangebracht en enkele jaren daarna de centrale verwarming.

In 1927 werd Hirsch' 25-jarig ambtsjubileum in de synagoge gevierd. Hij stierf 14 jaar later en werd vanuit zijn woonhuis naar de synagoge gedragen door zijn collega's. Opperrabbijn Dasberg van Groningen sprak een rouwrede uit. Vanuit de synagoge werd de baar overgebracht naar de begraafplaats aan de Kuyerslaan. Inmiddels was Nederland bezet. De jodenvervolging was al in het najaar van 1940 begonnen. Mogelijk vond de laatste dienst in de synagoge plaats in het najaar van 1942. In die tijd werd de synagoge in beslag genomen om de meubels van gedeporteerde joden op te slaan. Het bestuur van de joodse gemeente vergaderde in de wintersjoel en mogelijk vonden hier nog diensten plaats. Nadat vrijwel alle leden van de joodse gemeente op transport waren gegaan, werd de synagoge ook gebruikt voor de opslag van munitie.

Vandaar dat de eerste joodse eredienst na de bevrijding op 20 mei 1945 plaatsvond in de even verderop gelegen Waalse kerk. Een deel van de Torarollen was tijdens de oorlog opgeslagen geweest in de kluizen van de Twentse bank. Waar de synagoge en de Torarollen de oorlog redelijk ongeschonden waren doorgekomen, was de joodse gemeente ernstig gedecimeerd. De omvang van de ramp zal bij die eerste dienst nog onvoldoende duidelijk zijn geweest: Zo'n 500 joodse Zwollenaren kwamen om als gevolg van oorlog en bezetting. In de jaren die

Interieur van de synagoge in 1999

volgden zou door vergrijzing en vertrek het aantal joodse inwoners van Zwolle nog verder afnemen. Om het gebouw te kunnen blijven gebruiken, de kolossale zaal enigszins intiem te doen zijn en de stookkosten te beperken werd de ruimte van een verlaagd plafond en een achterwand ter hoogte van het vrouwenbalkon voorzien.

Desondanks schreed het verval voort. De kleiner wordende joodse gemeente kon in steeds mindere mate dat verval bestrijden. Er werd in de jaren '70 van de 20ste eeuw zelfs gesproken van verkoop van het gebouw. Begin jaren '80 ontstond het idee het gebouw te behouden en te restaureren. Het werd op de Rijksmonumentenlijst geplaatst en het eigendom werd ondergebracht bij de Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, die de financiële middelen bijeenhaalde voor de restauratie. De later aangebrachte verbouwingen werden ongedaan gemaakt en het gebouw werd in oude luister hersteld. De synagogezaal werd in twee delen gesplitst: een religieus deel en een niet-religieus deel. In het laatste kunnen bijeenkomsten, concerten en vergaderingen worden gehouden, die echter altijd in overeenstemming zijn met het karakter van het gebouw. De oude kosterswoning werd verbouwd tot cursusruimte. Hier worden jaarlijks tal van avonden georganiseerd door de Stichting Judaica Zwolle. De inkomsten komen ten goede aan het behoud van de synagoge.

Woensdag 20 september 1989, iets meer dan 90 jaar na de inwijding van het gebouw, werd de synagoge opnieuw ingewijd met het binnendragen van zeven Torarollen, gehuld in prachtige manteltjes en gekroond met zilveren torens. Ook nu was er weer een keur aan hoogwaardigheidsbekleders aanwezig. Na afloop van deze plechtigheid werd de straat waaraan de synagoge staat vernoemd naar Samuel Juda Hirsch: een terecht eerbetoon aan de laatste Overijsselse opperrabbijn.

In 1992 werd op het voormalig vrouwenbalkon een tentoonstelling ingericht met als thema: Joods leven in Zwolle en omgeving. Bij de viering van 50 jaar bevrijding in 1995 werden op de wanden van de synagoge gedenkstenen aangebracht met daarop de 499 namen van in de oorlog omgekomen joodse Zwollenaren, voor wie geen grafmonument kon worden opgericht. In 1999 werd het 100-jarig bestaan van de synagoge passend gevierd met twee concerten, een in maart en een in november. Ook vond in dat jaar de postume uitreiking van de Yad Vashem-onderscheiding aan Ati en Nico Noordhof (zie elders in dit boek) plaats in de synagoge.

De Zwolse synagoge is thans als eerste het huis van samenkomst voor de joodse gemeente. Zij heeft ten eeuwige dage het recht op gebruik van het gebouw. Daarnaast is de synagoge een centrum voor de joodse cultuur als gevolg van de organisatie van cursussen, tentoonstellingen en muziekkuitvoeringen, alle met een joods thema.

Zie kaart nr 3

Foto van het echtpaar Zuidberg aan de Willemsvaart met op de achtergrond de oude joodse begraafplaats, ca. 1938 (H. Zuidberg)

Begraafplaats 'Jodendijkje'

Willemsvaart

Het jodendom stelt een aantal voorwaarden aan het bestaan van een joodse gemeente: er dient een aparte ruimte (meestal een gebouw dat als synagoge funktioneert) te zijn waar erediensten kunnen plaatsvinden en er moet een begraafplaats zijn die voldoet aan de voorschriften.

De belangrijkste daarvan is, dat de begraafplaats ver van de bewoonde wereld is gesitueerd. In de 18de eeuw werden de meeste begraafplaatsen - ook in Zwolle - juist midden in de stad gevonden, rondom de kerken: vandaar de benaming kerkhoven. De situering van een joodse begraafplaats hangt samen met de reinheidsvoorschriften: een dode is onrein en dus begraaf je hem/haar niet midden in de stad.

Vandaar dat de joodse, nieuwe inwoners van de stad Zwolle al snel op zoek gingen naar een geschikte plaats voor het begraven van hun doden. In 1722 kregen enkele joden toestemming voor de begrafenis van een joods kindje op het zogenoemde Kleine of Luurderschansje aan de liniesloot die de vestingstad Zwolle verbond met de fortificatie nabij de IJssel, nu park Het Engelse Werk. De begraafplaats was eerder in gebruik als soldatenkerkhof van het in Zwolle gelegerde garnizoen. Tegelijkertijd werd bepaald dat de schans ook in de toekomst als joodse begraafplaats dienst zou doen. Tot het eind van de 19de eeuw zou dat zo blijven, hoewel de begraafplaats wel enkele malen werd uitgebreid en van een omheining werd voorzien. Vervoer vond meestal plaats over het water van de sloot, later van de Willemsvaart. Nog altijd heet de weg naar de begraafplaats in de volksmond het 'Jeudendiekien'.

In de Tweede Wereldoorlog werd de begraafplaats geschonden door de bezetters. De grafstenen werden verwijderd en aan een steenhouwer verkocht. Een deel van de stenen werd teruggevonden en in willekeurige volgorde herplaatst. In de jaren '80 van de 20e eeuw werd de begraafplaats onder rabbinaal toezicht geruimd in verband met de ontwikkeling van het gebied. De stoffelijke resten werden volgens de voorschriften herbegraven op de Nieuwe Begraafplaats aan de Kuyterhuislaan, waar ook de stenen werden herplaatst. Het terrein van de voormalige oude joodse begraafplaats is nu parkeerplaats van het natuur- en milieu-educatief themapark Ecodrome.

Zie kaart nr. 4

Ingang van de nieuwe begraafplaats met het gerestaureerde metaheirhuisje

Begraafplaats Berkum Kuyterhuislaan

Joodse begraafplaatsen dienen ver buiten de bewoonde wereld te liggen. Van daar dat de huidige joodse begraafplaats gesitueerd is in Herfte, destijds gelegen in de gemeente Zwollerkerspel, die de stad Zwolle omringde. Ten tijde van de stichting van de begraafplaats woonden daar nauwelijks mensen en bovendien was de nieuwe begraafplaats op loopafstand van de stad.

Eind 19de eeuw was de noodzaak om een nieuwe begraafplaats voor de joodse gemeenschap aan te leggen sterk aanwezig. Niet alleen was de oude begraafplaats aan de Willemsvaart zo langzamerhand vol - in elk graf wordt slechts één individu bijgezet - ook was de omgeving van de begraafplaats meer bewoond geworden gedurende de ruim anderhalve eeuw sinds de stichting van deze begraafplaats.

Uit de verkoop van het landgoed Selhorst verwierf de joodse gemeente van Zwolle in 1881 een perceel van ruim een hectare grond. In de daaropvolgende jaren werd het terrein geschikt gemaakt voor begravingen. Daartoe werd allereerst het metaheirhuisje gebouwd. Dit wordt gebruikt om voorafgaand aan de begrafenis samen te komen en kan ook gebruikt worden voor de rituele reiniging van de dode. Ook werd een waterpomp aangebracht voor het traditionele wassen van de handen na de begrafenis. Op het huisje werd een passende tekst aangebracht: 'En het stof keert weder tot de aarde en de geest tot God die hem gegeven heeft'. De toegang tot de begraafplaats werd afgesloten met een hekwerk met twee ingangen, waarvan de stenen pilaren zijn bekroond met afgedekte urnen. De linker toegang leidt naar het pad voor de kohaniem - de priesters - en maakt formeel geen onderdeel uit van de begraafplaats. Het is de kohaniem, die de zegen over de gemeente mogen uitspreken, verboden een onreine plek als de begraafplaats te bezoeken. Zij maken daarom gebruik van het pad om zo de plechtigheid gade te kunnen slaan. Alleen indien directe familieleden worden begraven, mogen zij deelnemen aan de plechtigheid.

Op 11 januari 1885 vond de eerste bijzetting plaats. De drie maanden oude Aaron Bilderbeek werd begraven. Zijn graf werd gedolven door de kohaniem. De nieuwe begraafplaats was immers nog niet in gebruik genomen en derhalve nog niet onrein. De begravingen vinden alle plaats gericht naar het oosten, naar Jeruzalem. De graven worden meestal voorzien van een matseiwie, een gedenksteen. Op de stenen treft men in Hebreeuws en Nederlands de naam van en andere informatie over de begravenen aan. Ook staan er soms afbeeldingen op als een Davidsster, de zegenende priesterhand, een kan en schotel (als aanduiding van de Levieten, die de priesters bijstaan), maar ook meer West-Europees geïnspireerde figuren als afgeknotte zuilen, treurwilgen en zandlopers. Op de graf-

steen voor opperrabbijn Hirsch staan twee wetsrollen afgebeeld,
Na de ruiming van de begraafplaats aan de Willemsvaart in de jaren '80 van de 20ste eeuw werden de stoffelijke resten en zerken daarvandaan overgebracht naar de nieuwe begraafplaats. Zo zijn ook de grafstenen van de opperrabbijnen Hertzveld en Fränkel daar terechtgekomen.

In 1999 vond een restauratie plaats van het metaheirhuisje - dat overigens al eerder de oorspronkelijke spits op het dak verloor - de toegangshekken en de tuin-aanleg.

Zie kaart nr. 5

Overzicht van de begraafplaats

Opperrabbijn H.J. Hertzveld

Walstraat 24

Op dinsdag 3 februari 1846 stond een bonte verzameling van hoogwaardigheidsbekleders uit het hele land en leden van de joodse gemeente Zwolle in en voor Walstraat 24. Hier was het woonhuis van de opperrabbijn van Overijssel, Hartog Josua Hertzveld, waarin tevens de toenmalige Israëlitische godsdienstschool was gevestigd. Hertzveld was op 64-jarige leeftijd overleden. Om 10.00 uur vertrok de stoet naar de toenmalige synagoge in wat nu bekend staat als de Librije nabij de Broerenkerk. In de synagoge werd de ruwhouten kist op een katafalk geplaatst en zong het koor een treurzang.

Hertzveld werd in 1781 geboren in Glogau of Rawitsch, beide bij Breslau (Wroclaw, Polen). Zijn jeugdjaren bracht hij door in Rawitsch, waar zijn vader rabbijn was. Hij stamde uit een oud rabbijnengeslacht. Op zijn 15de kwam hij naar Holland, waar hij leerde bij Jacob Mozes Löwenstamm, de opperrabbijn van Amsterdam. Later zou hij diens dochter Henriëtte trouwen. Al snel werd hij naar het toenmalige hulprabbinaat van Nijkerk geroepen en in 1808 naar Zwolle, als opvolger van Mozes Joel Nias, opperrabbijn van de hoofdsynagoge Zwolle. Daaronder ressorteerden destijds Overijssel, Drenthe en een deel van Gelderland. In 1817 zou het ressort verkleind worden tot Overijssel en Drenthe.

Zijn dagelijkse bezigheden bestonden uit pastoraal werk, het inzegenen van huwelijken, beslissingen nemen inzake religieus-wettelijke zaken en het toezicht houden op slachters van vee en gevogelte. Ook predikaties in de synagoge behoorden tot zijn verantwoordelijkheden, evenals de geestelijke zorg voor de joden in de bedelaarskolonie Veenhuizen, die in de jaren '20 van de 19de eeuw werd gesticht. Dat de functie geen vetpot was, moge blijken uit de talloze stukken die handelen over de salariëring van de opperrabbijn. Dat salaris werd opgebracht door de joodse gemeenten in het ressort en menige gemeente was achter met betalen of had redenen om minder te betalen dan afgesproken.

Hertzveld toonde zich een aanhanger van de door de Nederlandse overheid gewenste aanpassing van het joodse volksdeel aan de Nederlandse normen en vormen. Dit had de bedoeling het jiddisj (een door joden onderling gesproken taal met Hebreeuwse en Duitse invloeden) uit te bannen uit synagoge en godsdienstonderwijs en meer waardigheid te brengen in de eredienst. De joodse ambtsdragers moesten daartoe een bepaald ambtskleed dragen en de synagogebezoekers dienden zich netjes en rustig te gedragen. In het begin van de 19de eeuw was het nog gewoonte dat bij erediensten hardop werd gebeden en gezongen, gesprekken werden gevoerd en veelvuldig heen en weer werd gelopen. Nog in 1829 werd er geklaagd dat in de Zwolse synagoge een groepje jongens vechtend, lachend en stoeiend de gang van zaken verstoorde.

Walstraat 24

Hertzveld trachtte in 1841 een bijeenkomst van alle Nederlandse opperrabbijnen te beleggen ten einde de Nederlandse taal in te voeren, stil te bidden in de synagoge en koorgezang in te voeren. Er kwam veel tegenstand van orthodoxe zijde, die de opperrabbijn zelfs van nieuwlichterij beschuldigde. De bijeenkomst ging dan ook niet door. Als pleister op de wonde werd Hertzveld in 1842 als eerste opperrabbijn in Nederland benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw.

Zie kaart nr. 6

Opperrabbijn H.J. Hertzveld

Jacob Fränkel (Stedelijk Museum Zwolle)

Opperrabbijn J. Fränkel

Bitterstraat

Opperrabbijn Jacob Fränkel woonde jarenlang tot aan zijn dood op 9 mei 1882 op het toenmalige adres Bitterstraat 77. De synagoge, toen nog in de Librije, was op loopafstand. De Bitterstraat was tot in de Tweede Wereldoorlog een straat waar veel joden woonden, zoals de families Bierman, Van Gelderen, Keizer, De Leeuw, De Levie, Polak, Velleman, Veterman en Silberberg. Ook de eerste Zwolse opperrabbijn, David Jacobs Stibbe (1717-1806) woonde hier, evenals Nederlands bekendste zwerver, Bram Poortier (1917).

Jacob Fränkel werd op 21 juli 1814 te Coerlin in Pommeren geboren. Hij leerde aan het gymnasium in Koeslin en later in Glogau, Silezië en voorzag in zijn levensonderhoud door zelf les te geven. In 1839 kon hij zijn studie vervolgen aan de Friedrich-Wilhelm-universiteit te Berlijn. In die zin werd hij een typische vertegenwoordiger van een nieuwe generatie rabbijnen, die met een academische opleiding vaak kozen voor de Haskalah (de joodse Verlichting) en de aanpassing van het jodendom aan de geldende normen en vormen. Hij promoveerde in 1841 op een proefschrift over het joodse huwelijk. Hoewel hij ambities in de wetenschap had, heeft hij hieraan nauwelijks gestalte gegeven.

Rond 1842 verwierf hij de rabbinale bevoegdheid en werd spoedig hierna rabbijn in de verarmde en door bekeringsijver getroffen joodse gemeente van Märkisch-Friedland (thans Mirosławiec) in Pommeren. Hij verliet de gemeente in 1847 niet zonder problemen. In 1849 arriveerde hij als kandidaat-rabbijn in Zwolle. Na een tumultueus verlopen strijd wisten zijn aanhangers zijn benoeming tot opperrabbijn van Overijssel door te drukken, ondanks de weerstand die tegen deze vertegenwoordiger van de 'reform'-gedachte bestond. Dit leidde tot scheuringen in de joodse gemeentes van Deventer en Steenwijk en afscheiding van Drenthe. Pas in 1853 kon Fränkel worden geïnstalleerd.

Fränkel ging voort op de door Hertzveld ingeslagen weg van hervormingen, met name waar het ging om de invoering van koorzang en het decorum in de synagoge. Hoewel hij een voorstander was van het gebruik van de landstaal, bleef hij zichzelf bedienen van het Duits. Hij heeft in die taal verschillende artikelen en boeken geschreven op theologisch gebied. Tegenover niet-joden stond hij zeker niet afwijzend, maar hij keerde zich fel tegen de Rooms-Katholieke kerk in de zaak Mortara, toen een joods kind werd ontvoerd, omdat het tijdens een ziekte door het niet-joodse dienstmeisje was gedoopt. De petitie van de Nederlandse regering werd op initiatief van Fränkel opgesteld, maar had geen enkel effect. Fränkel's woonhuis maakte plaats voor het winkelcentrum tussen de Roggestraat, Nieuwstraat en Broerenkerk.

Bloemendalstraat 3

Opperrabbijn S.J. Hirsch

Bloemendalstraat 3

Op 13 juli 1902 werd Samuel Juda Hirsch (Amsterdam 22 oktober 1872 - Zwolle 11 augustus 1941) geïnstalleerd als opperrabbijn van Overijssel. Na een kennelijk geslaagde spreekbeurt benoemde de ressortale (provinciale) vergadering hem op 30 maart 1902. Hirsch stamde uit een orthodox-joods milieu en zijn voorgeslacht telde verschillende rabbijnen en geleerden.

Hirsch' komst betekende in meerdere opzichten een breuk met het verleden. Allereerst werd de functie van opperrabbijn van Overijssel na een vacature van 20 jaar weer opgevuld. Het openstaan van de vacature had alles te maken met de onderlinge spanning tussen de verschillende joodse gemeenten in Overijssel. In de tweede plaats was Hirsch orthodox van huis uit en in die sfeer ook opgeleid aan het Nederlands Israelietisch Seminarium dat geleid werd door J.H. Dünnér. Deze was naar Nederland gehaald op de golven van het verzet tegen de aanpassing van de uiterlijke vormen van het jodendom aan de Nederlandse normen. Twee voorgaande Overijsselse opperrabbijnen - Hertzveld en Fränkel - neigden meer naar deze Reform- of aanpassingsgedachte. Bij zijn installatie pleitte Hirsch dan ook voor het herstel van het traditionele jodendom, waarvan Tora en traditie de basis en de toetssteen moesten zijn.

Hirsch was door zijn pas verworven functie in staat een gezin te stichten. Met zijn vrouw, Betty Wormser (1877-1943) vestigde hij zich in het laat-18de-eeuwse huis in de Bloemendalstraat, waar ook de meeste van hun twaalf kinderen opgroeiden.

Hirsch' streven naar het herstel van traditioneel jodendom leidde onder andere tot de stichting van twee religieuze studiegenootschappen in Zwolle en van een Nederlandse afdeling van de Agoedas Jisroel, de bond van wetsgetrouwe joden, waarvan hij tot zijn dood voorzitter was. Anderzijds bracht zijn orthodoxe houding hem in conflict met de minder orthodoxe besturen van verschillende joodse gemeenten in zijn ressort. Zo streed hij 10 jaar met het Zwolse kerkbestuur over het verhogen van het hek op het vrouwenbalkon, dat niet voldeed aan zijn strikte norm dat vrouwen afgescheiden dienden te zitten. In die schermutselingen toonde hij zich soms weifelend en onzeker, zodat hij zich graag liet adviseren door zijn vader en andere familieleden.

Ondanks deze botsingen was Hirsch een geacht man, zowel binnen als buiten de joodse gemeenschap waar hij ook talrijke functies verrichtte, zoals in het plaatselijke bestuur van de Algemene Bibliotheek, het Nut en Pro Juventute.

Hirsch zag de ontwikkelingen in Duitsland in de jaren '30 als een straf wegens afvalligheid van de traditionele waarden. Hij zette zich actief in voor de Duitse vluchtelingen en zamelde ten behoeve van het door het bombardement op Rot-

Opperrabbijn S.J. Hirsch

terdam bedreigde joodse leven in die stad gebedenboeken en religieuze voorwerpen in.

Hirsch overleed in Zwolle na een ziekbed van een jaar. Twee dagen later vond zijn uitvaart plaats op de joodse begraafplaats in Berkum. Talloze hoogwaardigheidsbekleders waren daarbij aanwezig en deze plechtigheid werd één van de laatste publieke uitingen van het jodendom in Nederland. Kort daarna begonnen de deportaties, waarvan ook Hirsch' weduwe en vijf van zijn kinderen met hun gezinnen het slachtoffer werden.

In 1989 werd de straat waaraan de synagoge staat, vernoemd naar Hirsch.

Zie kaart nr. 8

Isaac van Deen (Stedelijk Museum Zwolle)

Isaac van Deen

Kamperstraat 18

Een van de meest vooraanstaande artsen in Nederland was Isaac van Deen. Hij werd op 24 maart 1805 in Burgsteinfurt geboren uit Deense ouders, vandaar de in Nederland aangenomen achternaam. Zijn vader zou later opperrabbijn van Groningen worden. Hij studeerde medicijnen in Kopenhagen. Hij zette zijn studie voort in Leiden, waar hij in 1834 promoveerde op een proefschrift over neurologie, dat in zijn tijd de aandacht trok.

Van Deen vestigde zich in Zwolle als doctor medicinae, een functie die in aanzien en salariëring die van de heelmeester verre overtrof. In Zwolle en in Utrecht had hij een fysiologisch laboratorium waar hij experimenten deed. Met name het zenuwstelsel had zijn aandacht. Tussen de beide steden reisde hij vaak op en neer met kikkers en konijnen ten behoeve van experimenten. In het land behoorde Van Deen al snel tot de aanzienlijkste medici. Al in 1841 was hij lid van de staatscommissie ter herziening van de geneeskundige wetten en pleitte voor de stichting van een centrale medische faculteit. In 1849 behoorde hij tot de eerste leden van de nieuwe Nederlandse Maatschappij tot Bevordering van de Geneeskunst.

Van Deen beklagde zich regelmatig over de onwil en onkunde van zijn vakbroeders in Zwolle, waartoe ook de stadsheelmeester Kisch behoorde die met Van Deen's zuster was getrouwd. Maar ook Van Deen stond af en toe machteloos tegenover ziekten en epidemieën. Met name de cholera hield in deze jaren flink huis. Enig verband tussen de kwaliteit van het water en de ziekte vermoedde men wel, maar dit leidde niet tot adequate maatregelen. In 1848 verscheen van zijn hand een boek over de behandeling van cholera.

Van Deen's ambities reikten echter verder dan de uitoefening van het artsenvak. Al vlak na zijn promotie dong hij naar een universitaire betrekking. Hij werd daarin gesteund door de latere staatsman Johan Rudolf Thorbecke, met wiens broer hij in Leiden bevriend geraakt was. Het was uiteindelijk de minister Thorbecke die in 1851 de benoeming van Van Deen tot hoogleraar in Groningen bekrachtigde. In 1857 werd hij gewoon hoogleraar. Ook in zijn Groningse jaren stond Van Deen op de bres voor de medische wetenschap. Met de bekende fysiologen F.C. Donders en J. Moleschott onderhield hij correspondentie. Gedrieën publiceerden zij een tijdschrift over anatomie en fysiologie. Daarenboven was Van Deen één van de stichters van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*. Van Deen, die als een eerlijk en veelzijdig mens bekend stond, overleed op 1 november 1869 te Groningen.

In de jaren '30 van de 20ste eeuw waren de magazijnen van de firma J. Troostwijk & zn in garen en band in dit pand gevestigd. Begin jaren '80 van de 20ste eeuw werd op deze plek ouderenhuisvesting gerealiseerd.

Nieuwe Markt 9

Jozef Izak Kisch

Nieuwe Markt 9

Tot een onder joden relatief veel voorkomend beroep mogen we naast de koopman en de slager zeker ook de arts noemen. Ook in Zwolle waren er in de 18de eeuw verschillende artsen, waarvan in ieder geval dokter Joseph Moses Bendien (ca 1720 - ca 1800) de bekendste is. Ook in de 19de eeuw waren er enkele bekende joodse artsen. Eén van hen was Jozef Izak Kisch (Groningen 21 november 1802 - Zwolle 22 december 1880), telg uit een joodse familie komende uit Praag. Kisch stond als gevolg van de joodse Emancipatie rond 1800 ver af van de orthodoxie van zijn grootouders. In de jaren '30 van de 19de eeuw zou hij toetreden tot de Vrijmetselarij.

In 1823 werd Kisch in Zwolle toegelaten als heelmeeester. In ieder geval vanaf 1830 woonde hij met zijn gezin in het pand aan de Nieuwe Markt. Hij oefende er ook zijn praktijk uit. Tijdens de Belgische opstand vertoefde hij als officier van gezondheid met de Zwolse schutterij in het zuiden. In 1840 trad hij in dienst van de gemeente Zwolle als stadsheelmeeester.

Kisch zou een niet onbelangrijke rol spelen in de bestrijding van de cholera, die met een zekere regelmaat ook in Zwolle huishield. De juiste oorzaak van de ziekte was aanvankelijk nog niet bekend, zodat men zich voornamelijk bezighield met het inzamelen van gezonde voeding voor de armen. Het was ook Kisch die in opdracht van de gemeente Zwolle de prostituées controleerde op geslachtsziekten. Deze vrouwen werden als de verspreiders van deze ziekten gezien en regelmatige medische controle werd daarom wenselijk geacht. Kisch verrichtte deze controles vanaf 1847.

In het midden van de vorige eeuw bleken er geen Nederlandstalige boeken te zijn voor het leren uitvoeren van de besnijdenis van joodse jongetjes. Door deze ingreep werden zij volgens de traditie opgenomen in het verbond van Abraham. Het was Kisch die hieraan in een publicatie enige aandacht besteedde. Ook gaf hij les aan degenen die het examen voor besnijder wilden afleggen.

Kisch toonde zich ook een vurig pleitbezorger voor de verkleining van de beoordelings- en beloningsverschillen van de academisch gevormde artsen en de heelmeeesters. Overigens hadden zijn bemoeienissen geen succes. Voor zijn aandeel in de cholerabestrijding ontving hij in 1867 f. 50,- terwijl zijn gestudeerde collega's een zilveren beker ontvingen.

Ook in joodse kring was hij een gezien man. Volgens overlevering was hij in het midden van de 19de eeuw bestuurslid van de joodse gemeente. Bovendien verwierf hij de zogenoemde chaweer-titel, een eretitel die men kreeg als men een bepaalde mate van talmoedische kennis bezat of bijzondere verdiensten had voor de joodse gemeenschap.

In zijn necrologie werd vermeld, dat hij een humaan en vakbekwaam mens was. Met name zijn geschikte behandeling van kinderen werd gememoreerd. Kisch was drager van het Metalen Kruis, een eerbewijs ter herinnering aan zijn deelname aan de veldtocht in 1830.

Zie kaart nr. 10

Jozef Izak Kisch
(Gemeentear-
chief Zwolle)

Louis Cohen

Tuindwarsstraat, thans Venestraat

Louis Cohen werd als Levie Cohen geboren in Harlingen op 24 mei 1864. Na met ouders en broers en zusters in Amsterdam gewoond te hebben, vestigde hij zich in november 1890 met zijn vrouw Betje Os en hun beide kinderen in Zwolle, de geboortestad van zijn echtgenote. Louis verdiende de kost met handel, maar of hij hierin succesvol was valt te betwijfelen gezien de vele adressen van het gezin in de jaren tot hun vertrek uit Zwolle in 1896.

Louis Cohen had gebroken met het jodendom en zich aangesloten bij de Sociaal-Democratische Bond (SDB). In Zwolle gaf hij tussen 1891 en 1895 het blad *Volksvriend* uit, dat een sociaal-democratische signatuur had. In het najaar van

Louis Cohen (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam)

Tuindwarsstraat, thans Venestraat. Cohen woonde waarschijnlijk in het huis met het puntdak

1893 zat Cohen een maand in de Zwolse gevangenis wegens het beledigen van een ambtenaar in het blad.

Cohen raakte betrokken bij de stichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), die het socialistische gedachtegoed wilde verwezenlijken via parlementaire weg. Hij was samen met stadgenoot H.J. van der Vegt één van de twaalf ondertekenaars van het manifest dat aan de oprichting voorafging. Om hun getal werden zij ook wel de twaalf apostelen genoemd. In gebouw de Atlas aan de Ossenmarkt, gedreven door H.J. Levie, werd op 26 augustus 1894 de SDAP opgericht. Cohen was lid van het eerste bestuur.

De *Volksvriend* werd geen succes, zeker niet toen een gelijknamige concurrent van de anti- parlementaire SDB in Zwolle het licht zag. Het huishouden - behalve vier gezinsleden ook twee inwonende broers van Louis - leefde in bittere armoede mede als gevolg van de tijd die Cohen in politieke activiteiten stak. Het laatste adres in Zwolle was Tuindwarsstraat 5 (thans een hoog nummer in de Venestraat oneven zijde). In april 1896 vertrok het gezin naar Amsterdam. Ook daar bleef Louis politiek actief. Hij werd handelsreiziger en lid en bestuurslid van een vakvereniging voor deze beroepsgroep. Hij botste echter met de vereniging toen er sprake was van aansluiting van de vakvereniging bij de NVV. Ook van de SDAP vervreemde hij. Hij stierf uiteindelijk op 5 augustus 1933 na zijn laatste jaren in armoede te hebben gesleten in het bejaardentehuis de Joodsche Invalide in Amsterdam.

Zie kaart nr. 11

Mussenhage omstreeks 1930. De familie Luteraan woonde in een van de huisjes rechts (Gemeentearchief Zwolle)

Barend Luteraan

Mussenhage 23

Over de jeugdijaren van de latere socialist Barend Luteraan (Amsterdam 3 juli 1878 - Amsterdam 11 december 1970) is weinig meer bekend, dan dat hij een van de acht buitenechtelijke kinderen was van de van de uit Zwolle afkomstige, ongehuwd gebleven Saartje Luteraan. Slechts drie kinderen overleefden hun jeugd. Het gezin leefde in de omgeving van de Nes en de Zeedijk en Saartje verdiende als koopvrouw moeizaam de kost. Wellicht zijn de magere gezinsinkomsten de reden, dat Luteraan ruim zes jaar in Zwolle woonde bij zijn grootvader, de weduwnaar Berend Luteraan (1819-1897). Het gezin bestond verder uit een tante Hendrika (1857-1943), die in juli 1889, kort voor het vertrek van Barend, beviel van een buitenechtelijk kind. Van november 1883 tot februari 1884 woonde bovendien nog een oom, Martijn Luteraan (1860-?), tussen twee verblijven in Nederlands-Indië bij de familie in.

Hoewel Barend Luteraan al in juli 1883 in Zwolle aankwam, werd hij om onduidelijke redenen pas in december 1885 ingeschreven in de registers van de burgerlijke stand. Zelf heeft Luteraan gemeld dat er betaald werd voor zijn onderhoud en dat hij af en toe speelgoed vanuit Amsterdam kreeg. Barend leerde voor zijn zesde jaar aan de hand van de krant lezen en mocht daarom de eerste klas van de lagere school overslaan. Ook de Zwolse jeugdijaren waren mager. Grootvader Berend was nu weer eens koopman in alle voorkomende zaken, stond dan weer vermeld als koopman in oude kleren. De adressen waar de familie in de jaren '80 van de 19de eeuw woonde duiden niet op veel welstand. Het waren achtereenvolgens Achter de Broeren, de Schellerallee en de Mussenhage.

Toen hij elf was, keerde Luteraan terug naar Amsterdam, mogelijk in verband met de bevalling van zijn tante, meer waarschijnlijk om een bijdrage te leveren aan het gezinsinkomen. Bij zijn werk in een sigarenfabriek kwam hij in aanraking met het socialisme. Hij sloot zich al snel aan bij de beweging en ontwikkelde zich door zelfstudie. Hij werd bezorger en verslaggever van *Het Volk*. Luteraan bleef het socialisme trouw tot zijn dood, maar was geen volgzame partijganger. Hij mengde zich in het debat of slingerde het zelf aan en bleef daarbij volgens zijn biograaf altijd vanuit de marge van de beweging opereren. Hij werd daarom vooral gezien als dwarsligger en scheurmaker. Anderzijds kan gesteld worden, dat Luteraan juist door zijn altijd kritische houding een typische vertegenwoordiger was van het socialisme: de botsing der meningen leidt tot een hogere, meer zuivere waarheid. Hoewel hij op schrift weinig heeft nagelaten, moet hij door zijn agitatie en contacten wel enige invloed hebben gehad op de socialistische beweging. Zo kwam hij in aanraking met Herman Gorter, Henriëtte Roland-Holst en Henk Sneevliet en bracht in 1915 een bezoek aan Lenin.

Zijn laatste jaren sleet hij in het bejaardentehuis de Joodsche Invalide in Amsterdam.

De Mussenhage werd in de 20ste eeuw gesaneerd, zodat Lutheraans laatste woonhuis in Zwolle niet meer bestaat.

Zie kaart nr. 12

Barend Lutheraan ca. 1918 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam)

Eli Heimans

Thorbeckegracht 73

De latere onderwijzer en natuurliefhebber Eli Heimans werd op 28 februari 1861 te Zwolle geboren als oudste van tien kinderen uit het gezin van de koopman Jacob Israel Heimans en Elisabeth Valk. Het gezin woonde in bij grootmoeder Helena Meyer Valk-Koetser, die in het pand aan de Thorbeckegracht een zijdeververij had. Eli's vader zou het bedrijf van zijn schoonmoeder overnemen. Toen Eli 2 jaar was verhuisde het gezin naar de Papenstraat 5. Al op jeugdige leeftijd ontwikkelde hij een liefde voor de natuur toen hij lange zwerftochten maakte door de groene omgeving van zijn geboortestad, zoals het Engelse Werk, de Weezenlanden en het Schellerbos. Zelfs tijdens de nazit na zijn bar mitswa (als de 13-jarige joodse jongen in religieuze zin meerderjarig wordt) trok hij erop uit. In later jaren vertelde hij met liefde over zijn jeugd in Zwolle.

Eli Heimans omstreeks 1895

Thorbeckegracht 73

De afnemende inkomsten van de zaak van zijn vader noopten hem zijn HBS-opleiding te onderbreken om voor het bedrijf de boer op te gaan. 's Avonds volgde hij lessen aan de MULO. De ververij werd gesloten en vader Heimans begon een zaak in huiden en oude metalen. In die tijd (1878) was Eli kwekeling aan de armenschool op de Hoogstraat. In dezelfde tijd verdiepte Heimans zich ook in de ontstaansgeschiedenis van de aarde en de toen nog nieuwe evolutietheorieën. In de tussentijd haalde hij verschillende onderwijsaktes. In mei 1882 verruilde hij Zwolle voor Amsterdam, waar hij benoemd was tot onderwijzer.

In Amsterdam kwam hij in aanraking met geestverwanten als Jan Ligthart, met wie hij een pedagogisch tijdschrift uitgaf. Later schreef hij een jongensboek en een boekje over onderwijs in plant- en dierkunde. Dit trok de aandacht van collega-onderwijzer Jac.P. Thijsse. Hun ontmoeting werd het begin van een jarenlange samenwerking. Samen schreven ze zo'n tien boeken over verschillende aspecten van de natuur, die zich in een grote belangstelling mochten verheugen. Ook stond Heimans in 1896 aan de wieg van het tijdschrift *De Levende Natuur* en schreef hij in de *Groene Amsterdammer* tussen 1903 en 1914 feuilletons over het natuurleven. Zijn bijdrage aan de oprichting van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging en de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten zorgden voor een verdere popularisering van de natuurstudie en een groeiende belangstelling voor de natuur. Ook in wetenschappelijke kringen was Heimans een gerespecteerd mens. Zijn belangstelling ging in later jaren vooral uit naar de geologie. Tijdens een excursie van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap naar Gerolstein overleed hij op 22 juli 1914. Heimans' oeuvre bestaat uit enkele tientallen boeken en enkele honderden artikelen. Al zijn activiteiten ondernam hij naast zijn werk als (hoofd-)onderwijzer en (tijdelijk) leraar plant- en dierkunde.

Heimans was getrouwd met zijn nicht van moeders zijde, Betje Stibbe. Uit hun huwelijk werden twee kinderen geboren.

Zie kaart nr. 13

Hotel Wijnberg

Hotel Wijnberg

Veemarkt 23

De joden hebben in Nederland en Duitsland van oudsher een groot aandeel gehad in de handel in vee. In het aanverwante vak van slager waren ze eveneens procentueel oververtegenwoordigd. Ook op de Zwolse veemarkt waren joodse veehandelaren actief. In 1931 verhuisde de veehandel van wat toen de Beestenmarkt (nu Harm Smeengekade) heette, naar de huidige Veemarkt.

Rond de Veemarkt was een aantal cafés en restaurants gevestigd die inspeelden op de behoefte aan een borrel na de geslaagde handel. Die borrel werd overigens door de meeste joden niet genuttigd. Een van deze zaken was hotel Herschel, dat werd gedreven door de familie Herschel en haar niet-joodse compagnon Van de Beek. Een ander bekend hotel was hotel Wijnberg.

Op 27 juni 1929 kwam Samuel Asser Wijnberg (1882) met vrouw en kinderen van Groningen naar Zwolle. Door de economische recessie van 1929 was zijn borstelfabriek failliet gegaan en hij vond het niet zinnig nog weer grote investeringen te doen. Hij kocht het hotel van de joodse familie Pinas aan de Beestenmarkt. Na de verhuizing van de veemarkt vatte hij het plan op om met een lening van het Hengelose Bierbedrijf een nieuw en moderner, koosjer hotel te bouwen. Om geen inkomsten mis te lopen en zijn klantenkring te behouden zette hij naast de bouwplaats een grote tent neer waar consumpties werden geserveerd. Was Wijnberg zelf een familieman, die rustig op de achtergrond bleef, zijn vrouw Alida Nathans (1887) daarentegen was de drijvende kracht achter het bedrijf. Zij was ontwikkeld en religieus en actief in het Palestinawerk, dat geld inzamelde voor de arme joden in het gebied dat nu de staat Israël vormt.

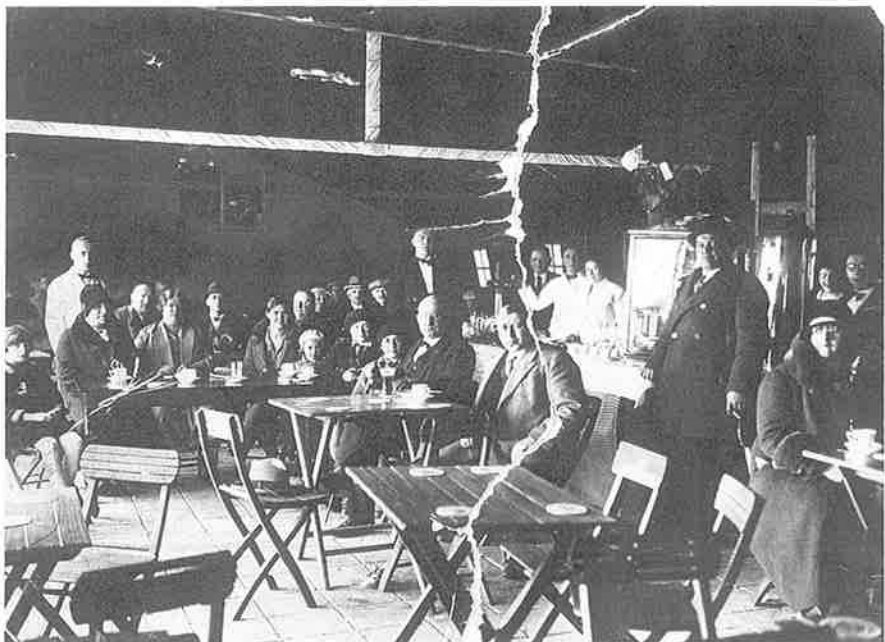
Hotel Wijnberg was al snel een begrip in de joodse wereld, zowel in Zwolle als daarbuiten. Het werd de spil van het joodse culturele en sociale leven. In het drie verdiepingen tellende gebouw waren tien kamers en een douche. Bij grote drukte stonden de kinderen Wijnberg soms hun kamer af en sliepen dan op zolder. Verder was er een grote bovenzaal met podium. Er waren twee dienstmeisjes en drie kelners in dienst. Omdat het hotel het predikaat koosjer mocht voeren, stond het onder toezicht van een zogenoemde sjoumer, die controleerde of aan alle voorschriften van het kasjroet (joodse spijswetten) werd voldaan.

De meerderheid van de gasten was joods. Op zondagochtend gingen joodse mannen er een kaartje leggen. De Zwols-joodse culturele vereniging Chaj had er zijn clubhuis en twee maal per jaar waren er feesten met cabaret en toneel. Joodse bruiloften werden bijna altijd gevierd in hotel Wijnberg en ook vonden er soms de recepties ter gelegenheid van een bar mitswa plaats. De bovenzaal werd ook gebruikt door niet-joodse gymnastiek- en voetbalverenigingen. Zoon Abra-

ham gaf er danslessen en door het jaar heen werden er dansavonden georganiseerd.

Samuel Wijnberg zou in 1941 overlijden, een jaar voor dat de deportaties naar de vernietigingskampen begonnen. Zijn weduwe, twee zoons en een schoondochter werden allen omgebracht in Auschwitz. Zoon Abraham en dochter Selma overleefden de oorlog.

Zie kaart nr. 14

De tent waarin de familie Wijnberg haar zaak dreef voor de bouw van het pand aan de Veemarkt (Selma Engel, V.S.)

Slagerij Marcus

Diezerstraat 22/Oude Vismarkt 13

Eén van de beroepen waarin de joden voor de burgerlijke gelijkstelling in 1796 werden toegelaten, was het slagersvak. Vanuit joods-religieus perspectief was dit ook voorwaarde. Immers joden mogen bepaalde dieren (denk bijvoorbeeld aan varkens) niet eten en andere alleen als zij op de juiste, voorgeschreven wijze zijn geslacht. Ook na de burgerlijke gelijkstelling bleef het slagersvak daarom een beroep waarin joden een bestaan kozen. Van de zijde van het rabbinaat werd toezicht uitgeoefend op het slachten.

Al in de 18de eeuw vinden we joodse slagers in Zwolle. Aan het begin van de 20ste eeuw was er een handvol joodse slagers in de stad om de eigen joodse gemeenschap te voorzien. Omstreeks 1890 namen Abraham en Izaak Marcus van hun ongetrouwde oom Joachim de Vries (1814-1901) de slagerszaak in de Diezerstraat over. De familie Marcus kwam uit Dokkum, maar moeder Aaltje Marcus-de Vries (1826-1892) stamde uit een oude Zwolse familie van slagers, die al vanaf het eind van de 18de eeuw een zaak in de Diezerstraat dreven. Als

De Diezerstraat ca. 1960. Rechts de firma Marcus (Gemeentearchief Zwolle)

Oude Vismarkt 13 ca. 1925 (Gemeentearchief Zwolle)

weduwe vestigde Aaltje Marcus-de Vries zich in de jaren '80 van de 19de eeuw met haar vijf kinderen in Zwolle. De broers Marcus bouwden in de jaren daarna een zaak op, die tot ver buiten Zwolle bekend was. In later jaren werden elders filialen gesticht. Met name Izaak ging erop uit om de producten van de koosjere slagerij aan de man te brengen. In 1908 werd door Abraham's zoon Leo Marcus (1901-1990) de eerste steen gelegd voor het achter het pand in de Diezerstraat gelegen slachthuis. In de gevel boven de ingang staat te lezen 'Yn it Fryске slachthuws', waarmee de broers hun afkomst niet verloochenden. In 1916 overleed Izaak, die in zionistisch Nederland een niet onbelangrijke rol speelde en in 1912 tot de oprichters van de Zwolse afdeling van de Nederlandse Zionistenbond behoorde. Zijn broer overleefde hem ruim een jaar, waarna diens weduwe en zoon de zaak voortzetten. Het was deze Leo Marcus, die samen met anderen, na 1945 de aanzet gaf voor het herstel van de joodse gemeenschap in Zwolle. Hij heeft het genoeg mogen smaken in 1989 nog aanwezig te zijn bij de herinwijding van de synagoge na de restauratie. Kort hierna overleed hij in Israël, waarheen hij nog op hoge leeftijd was geëmigreerd. De slagerij in Zwolle was toen reeds vele jaren gesloten. In Amsterdam bestaat nog altijd een slagerij Marcus, die destijds vanuit Zwolle werd gesticht.

Zie kaart nr. 15

Voorstraat 41

Joodse lagere school en ziekenhuis Voorstraat 41

Vanaf het begin van de bezetting na 10 mei 1940 werden de joden in een toenemend isolement gedrongen. Een van de maatregelen betrof het instellen van joods onderwijs: joodse leerlingen moesten per 1 september 1941 verwijderd worden van openbare en bijzondere scholen en per 1 oktober onderwijs volgen aan speciaal hiervoor gestichte joodse scholen. De grotere plaatsen dienden ook de joodse leerlingen uit de kleinere gemeenten in de omgeving plaats te bieden. Slechts enkele kinderen van buiten de stad hebben daadwerkelijk het lager onderwijs in Zwolle gevolgd.

De joodse gemeente van Zwolle werd gevraagd om in haar gebouw aan de Voorstraat 41 drie lokalen af te staan voor het lager onderwijs en ULO. Zo'n 60 kinderen zouden hier onderdak moeten vinden. Voor de lessen werden drie onderwijzers aangetrokken: hoofdonderwijzer Elie Denneboom (1896-1943), Aaltje Wolff-Frank (1889-overleefd) en Elisabeth de Leeuw (1904-overleefd). Later werd het personeel nog met enkele andere onderwijzers uitgebreid.

Men trachtte zoveel mogelijk het normale lesrooster te volgen, maar onderduik en deportatie zorgden voor steeds minder leerlingen en leraren.

Het gebouw werd vanaf december 1942 ook gebruikt als 'Joods ziekenhuis'. Ook in de gezondheidszorg werden de joden gescheiden van de niet-joden. Joodse artsen mochten geen niet-joodse patiënten meer ontvangen en joden mochten alleen joodse artsen raadplegen. Twee kamers in het gebouw werden geschikt gemaakt om zieken te verplegen: boven voor de mannen en beneden voor de vrouwen. Operaties werden in een van de Zwolse ziekenhuizen uitgevoerd: het joodse ziekenhuis werd voornamelijk gebruikt voor verpleging van zieken en ouden van dagen. Ook hieraan kwam een einde toen, op enkelen na, de laatste joden begin april 1943 Zwolle gedwongen moesten verlaten.

Zie kaart nr. 16

Thorbeckegracht 11

Joods Lyceum

Thorbeckegracht 11

De uitsluiting van joodse kinderen van het reguliere onderwijs vanaf de zomer van 1941 trof ook de leerlingen van het vervolgonderwijs, behalve de leerlingen van bijzondere scholen, waarvoor het ondoenlijk was apart joods onderwijs te organiseren. De ene joodse leerling van de ambachtsschool mocht lessen op die school blijven volgen. Voor het aparte joodse onderwijs werden van de Nederlandse Protestantenvbond vijf lokalen gehuurd in het pand Thorbeckegracht 11, in 1798 het geboortehuis van de latere staatsman Johan Rudolf Thorbecke. Zo'n 50 leerlingen werden voor dit onderwijs ingeschreven, voor ongeveer de helft van buiten de stad. De kinderen van buiten de stad werd gedurende de week door joodse gezinnen in Zwolle onderdak gegeven. De leiding van de joodse HBS was in handen van Salomon Elte (1889-1955), tot dan toe leraar geschiedenis en Nederlands aan de Rijks-HBS te Zwolle. Hij stelde zijn docentencorps samen uit leraren en mensen die met de praktijk van het te geven vak voldoende bekend waren. Het onderwijs volgde voornamelijk het HBS-programma, maar er werd ook rekening gehouden met die leerlingen die de handelsschool hadden bezocht.

De omstandigheden waaronder les moest worden gegeven waren uiteraard verre van ideaal. De hoeveelheid lokalen was lang niet toereikend om alle vakken naar behoren te kunnen geven. Bovendien ontbraken een gymnastiek- en tekenlokaal. De gemeente huurde daarom in het nabijgelegen pand op nummer 17 nog eens vijf lokalen.

Toen de deportaties in het najaar van 1942 op gang kwamen, nam het aantal leerlingen en docenten af als gevolg van onderduik en vertrek naar de werk- en concentratiekampen. Vanaf 1 december 1942 werd daarom het onderwijs alleen nog gegeven in het pand Thorbeckegracht 17. Aan het joodse onderwijs kwam een einde toen in april 1943, op een enkeling na, de laatste joden uit Zwolle werden gedeporteerd.

Zie kaart nr. 17

Gymnasium Ceeleum aan de Veerallee

Gymnasium Coleanum

Veerallee 30

In augustus 1942 begonnen de deportaties van de Zwolse joden. Aanvankelijk werden de mannen overgebracht naar werkkampen, onder andere in het Friese Sintjohannesga en in Dalfsen. Op vrijdag 2 oktober 1942 werd bekend, dat deze mannen naar het Durchgangslager Westerbork waren vervoerd. Vrouwen en kinderen van 121 joodse gezinnen werden opgeroepen om zich op die vrijdagavond (het was inmiddels sjabbat) te melden bij het Gymnasium Coleanum in de Veerallee. Hen was te verstaan gegeven dat zij zich bij hun mannen, vaders en broers mochten voegen.

Velen gaven gehoor aan de oproep en meldden zich, gelokt door de hereniging of bang en zonder mogelijkheden om onder te duiken. Op de harde banken of staande in de gymnastiekzaal brachten zij de nacht door. De volgende dag werden zij onder politiebewaking naar het station gebracht. De stoet werd stilzwijgend gadegeslagen door het publiek. Slechts enkelen durfden de joden te steunen op hun weg. Zij werden prompt gearresteerd.

Bij aankomst op het station werden de joden in veewagons gestopt en om 20.10 uur vertrok de trein naar kamp Westerbork. Hun woningen waren in de tussentijd gesloten en verzegeld.

In Westerbork aangekomen werden de meeste Zwolse joden vrijwel meteen doorgestuurd naar Auschwitz, waar zij nagenoeg meteen werden vergast; de eersten al op 12 oktober 1942. Vier jongemannen van dit transport op 2 oktober wisten op 8 oktober te ontsnappen uit Westerbork en onder te duiken.

Zie kaart nr. 18

P.C. Hooftstraat 18

Plaats voor veertien

P.C. Hooftstraat 18

In mei 1940 woonden in het huis P.C. Hooftstraat 18 Nico Noordhof (40), werkzaam bij provinciale waterstaat, zijn vrouw Atie (36), muzieklerares, en haar vader, de gepensioneerde Johan Bartel. Toen de oorlog uitbrak, waren Nico en Atie optimistisch over de uiteindelijke uitkomst: Duitsland zou verslagen worden. Minder optimistisch waren zij over het lot van de joden. Toen in oktober 1941 de eerste razzia in Zwolle gehouden werd, doken twee joodse Zwollenaren tijdelijk bij hen onder. Aanvankelijk meenden Atie en Nico plaats te hebben voor zeven onderduikers; dat werden er uiteindelijk veertien. In de tussentijd werd nog tijdelijk onderdak verleend aan vier anderen. Nooit zeiden zij nee als onderduikers elders in de problemen waren.

Een van de grootste problemen was om aan voldoende eten te komen voor al die onderduikers. Nico nam daarom een volkstuin en huurde een stuk grond, waarop hij aardappels en groente verbouwde. Iets beter werd het, toen de Noordhof's distributiebonnen kregen van het georganiseerd verzet. Om zichzelf niet te veraden door grote inkopen, werd steeds bij verschillende winkeliers gekocht. Toen in het najaar van 1944 gas, water en elektriciteit nagenoeg werden afgesloten, slaagden zij er toch in voedsel op tafel te krijgen, al was het soms weinig. Met de sfeer in huis ging het vrijwel altijd goed. Dit is toe te schrijven aan het sterke karakter van Atie en Nico, maar ook aan de vele activiteiten die werden georganiseerd: bridge-avonden, taallessen, muziekavonden en lezingen. Er werd een krantje gemaakt en men luisterde naar de verstopte radio. Verder werden de onderduikers ingeschakeld bij het huishoudelijk werk en bij illegaal werk voor *Vrij Nederland* en de LO.

Afgezien van de gevaren van ongenood bezoek, waren er meer dreigingen van ontdekking. Eind juli 1943 waren er razzia's van de *Grüne Polizei*. Op het eind van de oorlog werden in de buurt kamers gezocht voor Duitse soldaten. Huizen aan de overkant van de straat werden gevorderd en SA-ers moesten worden ondergebracht. Steeds werd P.C. Hooftstraat 18 overgeslagen. Maar ook nam Nico deel aan het verzet. En toen in de winter van 1944-1945 in het westen de hongersnood uitbrak, gingen hij en Atie op weg om familieleden eten te brengen. Nadat de IJsselbrug bij Zwolle was afgesloten, werden kinderen vanuit het westen naar het oosten gebracht om daar aan te sterken. Nico was in Zwolle één van de coördinatoren. Op 14 april 1945 werd Zwolle bevrijd. 's Middags om 3 uur waagden de onderduikers zich weer op straat, sommigen voor het eerst na jaren. Tot grote verbazing van de meeste burens, kwamen er veertien naar buiten. Atie en Nico Noordhof zochten nooit erkenning voor hun daden. Het lag niet in hun aard zich te laten onderscheiden voor iets wat zij vanzelfsprekend vonden.

Zij huldigden het standpunt, dat bangheid geen reden mocht zijn om de plicht van naastenliefde te verzaken. Nico weigerde een hem vanwege zijn daden aangeboden promotie, evenals een lintje. Al in 1953 overleed hij na een slepende ziekte. Atie overleefde hem 30 jaar. Tijdens de jaarlijkse bevrijdingsherdenking in 1990 werd op hun huis aan de P.C. Hooftstraat een bordje aangebracht, waarop in het kort staat te lezen wat er in het huis was gebeurd gedurende de oorlogsjaren. Op 30 juni 1999 werd hen postuum de Yad Vashem-onderscheiding van de staat Israël uitgereikt in de Zwolse synagoge.

Zie kaart nr. 19

Reünie van de onderduikers (Stichting Collectie Zwolle 1940-1945)

Straatnamen Schellerbroek

Bij de herinwijding van de Zwolse synagoge in 1989 werd aangekondigd, dat in een nog te bouwen deel van de toen nieuwe stadswijk Zwolle-Zuid een aantal straten vernoemd zou worden naar joodse slachtoffers van de vervolging in de Tweede Wereldoorlog. Het ging uiteindelijk om zes straten, die zouden aansluiten op de Diasporalaan. De vernoemden zijn voorgedragen door de joodse gemeente in Zwolle. Zij vertegenwoordigen gezamenlijk alle joodse slachtoffers uit Zwolle.

De straten zijn genoemd naar:

Flora Bilderbeek (Zwolle 1883 - Auschwitz 1943), vroedvrouw
Hendrina Broekman (Zwolle 1889 - Auschwitz 1943), pianolerares
Izak Os (Zwolle 1870 - Sobibor 1943), handelaar en raadslid
David Spanjar (Zwolle 1886 - Auschwitz 1943), bakker
Hartog Stibbe (Zwolle 1886 - Auschwitz 1942), musicus
Mirjam van Zwaanenburg (Zwolle 1943 - Sobibor 1943)

Elders in Zwolle zijn nog straten vernoemd naar andere joodse Zwollenaren, te weten:

Isaac van Deen (zie elders in dit boek)
Samuel Juda Hirsch (zie elders in dit boek)
Emile Arend Spanjaard (Meppel 1881 - Blaricum 1958), chirurg
Jacob Manus Rudelsheim (Assen 1894 - Zwolle 1958), raadslid en gedeputeerde
Albert Elgenant Denekamp (Hof van Delft 1914 - Zwolle 1979), directeur-geneesheer

Hierboven zijn alleen de straatnamen opgenomen van joodse Zwollenaren. Zwolse straten genoemd naar meer algemeen bekende joden (bijvoorbeeld Carry van Bruggen en Isaac da Costa) zijn hier achterwege gelaten.

Literatuur

- Als een strootje in de maalstroom, Zwolle tijdens de Tweede Wereldoorlog*, J. Hagedoorn e.a. ed., (Zwolle 1985)
- F.C. Berkenvelder, 'Wie waren Van Beek's burens?' in *Van Beek en land en mensenhand* (feestbundel; Utrecht 1985), 131-134
- Dennis Bos, *Vele woningen maar nergens thuis. Barend Luteraan 1878-1970* (Amsterdam 1996)
- De Broerenkerk te Zwolle*, A.J. Gevers en A.J. Mensema ed., (Zwolle 1989)
- Fop I. Brouwer, *Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw* (Groningen 1958)
- Igor Cornelissen, *Joods levensbeeld als joods tijdsbeeld. Ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van Leo Marcus* (Zwolle 1981)
- Igor Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk* (Amsterdam 1983) 39-40
- Wil Cornelissen, 'De joodse begraafplaats van Zwolle' in *Zwols Historisch Tijdschrift* 9 (1992) 110-116
- Wil Cornelissen, 'De 'joodse' straatnamen in Schellerbroek' in *Zwols Historisch Tijdschrift* 11 (1994) 10-13
- Iet Erdsieck, *De emancipatie van de Joden in Overijssel 1796-1940* (Assen 1995)
- Fragmenten. Joods leven in Zwolle en omgeving*, J. van Gelderen ed., (Kampen 1985)
- Ludy Giebel, *Inventaris van de archieven van Jacob Fränkel, opperrabbin van Zwolle, en van de joodse gemeenschap van Oldenzaal* (Amsterdam 1986)
- Marco Groen, 'Kisch, Jozef Izak (1802-1880), stadsheermeester' in *Overijsselse biografieën* 2 (Meppel/Amsterdam 1992) 88-92
- Jaap Hagedoorn, 'Bij de vernoeming van de Samuel Hirschstraat' in *Zwols Historisch Tijdschrift* 7 (1990) 17-19
- Jaap Hagedoorn, *Joods leven in en om Zwolle* (brochure bij de gelijknamige tentoonstelling; Zwolle 1992)
- Jaap Hagedoorn, 'Trouwe herder van Overijssel, biografie van Samuel Juda Hirsch' in *Fragmenten. Joods leven in Zwolle en omgeving*, J. van Gelderen ed., (Kampen 1985) 17-19
- Jaap Hagedoorn, 'Een Zwols besnijdenisregister' in *Zwols Historisch Tijdschrift* 5 (1988) 89-94
- Herinneringsboek Joods Zwolle 1940-1945*, David Stibbe en Jaap Hagedoorn ed., (Zwolle 1995)
- C.H. van Herwerden, 'Deen, Izaak van' in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 3 (Leiden 1914) 279-281
- Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands 1600-1940* (Assen 1980) 37-38
- 'Honderd jaar Zwolse synagoge' in *Judaica Bulletin* 12 nr 4 (juli 1999) 1-7
- Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen, Amsterdam 1992)
- N.C. Noordhof, 'Joodse onderduikers in P.C., Hooftstraat 18 te Zwolle' in *Zwols Historisch Jaarboek* 3 (1986) 88-115
- Helena Poppers, *De joden in Overijssel van hunne vestiging tot 1814* (Utrecht/Amsterdam 1926)
- Bob Reinalda, 'Cohen, Levie' in *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* I (Amsterdam 1986) 28-30
- C.R. Ribbens, *Bewogen jaren. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle/Kampen 1995)
- Peter van 't Riet, 'De synagoge van Zwolle, een historisch monument met een aangepast gebruik' in *Zwols Historisch Tijdschrift* 7 (1990) 94-102
- Sippora Stibbe, *Hoe zorgeloos is de kindertijd. Jeugdherinneringen van een halfjoods meisje in oorlogstijd* (Groningen 1994)
- G. Vierstraete-Erdsieck, *Het Joodse onderwijs in Zwolle, 1941-1943* (Wezep 1983)
- Iet Vierstraete-Erdsieck, *De Jodenvervolgung in Zwolle. Geschiedenis van de Joden te Zwolle tussen 1933 en 1946* (Wezep 1985)
- Thom, J. de Vries, *Scholoum* 1969 (Zwolle 1968)
- F.D. Zeiler, 'Deen, Isaac van (1804-1869)' in *Overijsselse biografieën* 1 (Meppel/Amsterdam 1990) 45-48